

Türkiye’de Vergi Yükünün, Enflasyonun ve Vergi Affı Beklentisinin Kayıt Dışı Ekonomiye Etkisi Üzerine Ampirik Bir Uygulama (1985-2012)

Ahmet AY*
İ. Halil SUGÖZÜ**
Savaş ERDOĞAN***

ÖZET

Kayıt dışı ekonomi, hukuki olarak belgelenemeyen ve Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) hesaplamalarında dikkate alınmayan, resmi kayıtlara giren tüm ekonomik işlemler ve faaliyetleri ifade eder. Kayıt dışı ekonominin ortaya çıkmasındaki temel nedenler dört grupta toplanabilir. Bunlar:

- Aşırı vergi yükü, enflasyon, ekonomik istikrarsızlık ve krizler gibi finansal ve ekonomik nedenler
- Vergi affı, yolsuzluk, rüşvet ve kamu muhasebe servisinin yetersizliği gibi yönetsel ve hukuki nedenler
- Kentlere göç, güvenlik olmaması ve nüfus politikalarında eksiklik gibi sosyal ve psikolojik nedenler
- Siyasal istikrarsızlık ve popülist politikalar gibi siyasal nedenler

Kayıt dışı ekonomiye yol açan tüm bu negatif etkenlere rağmen, kayıt dışı ekonominin ekonomik büyümeyi pozitif ya da negatif etkilediğine dair tam bir fikir birliği yoktur. Bu duruma rağmen, kayıt dışı ekonomiyi önlemek için bazı politikalar geliştirilmelidir. Faiz oranlarının düşürülmesi, vergilendirme sisteminde bazı reformlar yapılması, dolaylı vergilerin toplam vergiler içindeki payının azaltılması, istihdam üzerindeki vergilerinin minimum seviyeye getirilmesi, vergi hakkında farkındalığın artırılması ve siyasal istikrarsızlıktan kaçınılması bu politikalar arasındadır.

Bu çalışmada, kayıt dışı ekonomi ile vergi yükü, enflasyon ve vergi affı arasındaki ilişki, 1985 ve 2012 dönemi yıllık verileri bazında incelenmiştir. Çalışmada kullanılan kayıt dışı ekonomi verileri genişletilmiş parasal oran yöntemine göre hesaplanmıştır. Bu değişkenin alınmasının sebebi parasal oran yöntemlerine göre yapılan hesaplamalar içerisinde genişletilmiş parasal oran yönteminin kayıt dışı ekonomiyi hesaplarken nakit işlemler yanında vadesiz mevduat hesaplarını da modele katarak kayıt dışılığı hesaplamasıdır. Diğer taraftan, vergi yükü verileri, toplam vergi gelirlerinin GSYİH'ya oranı ile hesaplanmış ve veriler Maliye Bakanlığı web sitesinden alınmıştır. Tüketici fiyat endeksi değerleri Türk İstatistik Kurumunun veri tabanından elde edilmiştir. Vergi affı, vergi kanunları yürürlüğe girdiği periyotlar bazında kukla değişken olarak modeline dâhil edilmiştir. Kurulan ekonometrik modeli sonucu, ilk olarak verilerin durağanlığı belirlenmiş ve daha sonra değişkenler arasındaki ilişki regresyon denklemi sayesinde ortaya çıkarılmıştır. Yapılan nedensellik testi sonucunda; vergi yüklerinden kayıt dışı ekonomiye doğru tek taraflı bir nedensellik olduğu %10 anlamlılık düzeyinde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte enflasyonun vergi yükünü etkilediği yönündeki nedensellik ilişkisi de tek taraflı olarak anlam ifade etmektedir. Ekonometrik sonuçlardan elde edilen genel durum gösteriyor ki, kayıt dışı ekonomiyi azaltmak için düzenlemeler, vergi yükünü hafifletmeye, fiyat istikrarının sağlanmasına ve vergi affı beklentisini ortadan kaldırmaya yönelik yapılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Kayıt dışı Ekonomi, Vergi Yükü, Enflasyon Oranı, Vergi Affı

Çalışma Türü: Araştırma

* Prof Dr., Selçuk Üniversitesi

** Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi

*** Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi

An Empirical Application On The Effects of Tax Burden, Inflation and Expectations of Tax Amnesty On Informal Economy (1985-2012)

ABSTRACT

Informal economy refers to all economic transactions and activities that are entered in official records, can not be documented through legal documents and are not taken into account in calculations of Gross Domestic Product (GDP). The fundamental reasons for the emergence of informal economy can be subsumed in four groups. These;

- Financial and economic reasons such as excessive tax burden, inflation, economic instability and crises
- Administrative and legal reasons such as tax amnesties, corruption, bribery and inadequacy of public accountant services
- Social and psychological reasons such as migration to cities, lack of confidence and shortcomings in population policies
- Political reasons like political instability and populist policies.

Despite all these negative factors leading to informal economy, there is not complete consensus about whether informal economy affects economic growth positively or negatively. In spite of this state of affairs, some policies should be developed to prevent informal economy. Among these policies are reducing interest rates, making some reforms in the taxation system, reducing the share of indirect taxes within the total taxes, bringing the taxes on employment to a minimum, raising an awareness about taxes and preventing political instability.

This study investigated the relationship between informal economy and tax burden, inflation and tax amnesties on the basis of the annual data between the years 1985 and 2012. The informal economy data used in the study were calculated using the extended monetary ratio. The reason why we used this variable is that, within the calculations made using the monetary ratio methods, the extended monetary ratio method calculates informality by incorporating drawing accounts into the model in addition to cash business while calculating informal economy. The tax burden data, on the other hand, were calculated by the ratio of the total tax revenues to the Gross Domestic Product and the data were obtained from the website of the Finance Ministry. Consumer prices index values were taken from the data base of The Turkish Statistics Institute. Tax amnesties were included in the model as dummy variable on the basis of the periods when the tax laws took effect. As a result of the econometric model that was constructed, first the stability of the data was determined and then the relationship among the variables was revealed through regression equation. The causality test that was conducted indicated at a significance level of 10 % that tax burden was a reason for informal economy and variations in inflation rates affected tax burden. The overall situation obtained from the econometric results shows that regulations should be made aimed at alleviating tax burden, ensure stability of prices and eliminating expectations of tax amnesties in order to reduce informal economy.

Keywords: Informal Economy, Tax Burden, Inflation, Tax Amnesty

The type of research: Research

Giriş

Kayıt dışı ekonominin tanımı, nedenleri, etkileri, kayıt dışı ekonomiyi önlemeye yönelik teoriler ve politikalar ve kayıt dışı ekonomiyi tahmin yöntemleri kısaca aşağıda özetlenmektedir.

İktisadi kıymetler ile bu kıymetlere ilişkin hareketlerin kayda hiç alınmaması ya da eksik miktar veya tutarda alınması suretiyle vergi ve benzeri yükümlülüklerin dışında bırakılması dar anlamda kayıt dışı ekonomiyi oluşturmaktadır. Bu nedenle zaman zaman kayıt dışılığın 'vergi dışılık' şeklinde ifade edildiğine de rastlanmaktadır. Oysa vergilendirilmemiş olma, vergi yasalarında çeşitli Anayasal buyruklara dayalı olarak tanınmış istisna ve muafiyetlerden de ileri gelebilmektedir. Bu nedenle bu gibi tanımların yanıltıcı olma ihtimali yüksektir. Kayıt dışı ekonomi kavramı, adındaki "kayıt" kelimesinin içeriğinin ekonomi bilimine ait olması dolayısıyla, hukuki bazda değil, ekonomik içerikle yapılması gerekir (Doğrusöz, 2004: 158). Kısaca kayıt dışı ekonomiyi sadece vergi kapsamında tanımlamak eksiklik olacak hatta yanıltıcı olabilecektir.

Genel bir tanım yapmak gerekirse, dar anlamda kayıt dışı ekonomi; yüksek ve adaletsiz vergi yükü ve diğer vergiden kaçma (kaçırma/kaçınma) sebepleri dolayısıyla vergi konusu işlemlerin tamamının veya bir kısmının belgelendirilmemesi iken, geniş anlamda kayıt dışı ekonomi; ekonomik faaliyetleri veya bizzat kendisi yasal olan/olmayan nihai mal ve hizmetlerin, tamamının veya bir kısmının, üretiminin, sunulmasının, satılmasının veya tüketilmesinin veya diğer herhangi bir gelir konusu faaliyetinin belgelendirilmemesi ve dolayısıyla kayıtlara girmemesi durumudur (Şugözü, 2010:7). Yukarıda belirtilen kayıt kavramı yine ana unsur olarak dikkati çekmekte fakat tek bir işlemle sınırlandırılmamaktadır. Dar anlamda kayıt dışı ekonominin tanımı vergi üzerine inşa edilirken geniş anlamda bütün ekonomik faaliyetleri içerisine almaktadır.

Kayıt dışı ekonominin temel nedenlerini dört grupta toplamak mümkündür. Bunlardan ilki ekonomik ve mali nedenlerdir. Vergi yükünün fazlalığı, enflasyon, ekonomik istikrarsızlık ve krizler, küçük işletmelerin yaygınlığı ve kurumsallaşamama sorunu, tarım sektörünün ağırlığı ve elektronik ticaretin yaygınlaşması bu gruptadır. İkinci olarak, karmaşık mevzuat ve sık yapılan düzenlemeler, vergi afları ve muafiyetler, yolsuzluk ve rüşvet, vergi denetimleri, muhasebecilik ve mali müşavirlik hizmetlerinin yetersizliği, kurumlararası koordinasyon eksikliği ve hantal bürokrasi ve hamiline belge düzenleme kayıt dışı ekonominin idari ve hukuki nedenlerini oluşturmaktadır. Üçüncü olarak güven sıkıntısı ve bilinçsizlik, devlete karşı koyma güdüsü, yardım programlarından yararlanma, kırdan kente göç ve nüfus politikasındaki eksiklikler ise sosyal ve psikolojik nedenleri oluşturmaktadır. Kayıt dışı ekonominin nedenlerinden dördüncü gurubu ise siyasi istikrarsızlık, populist politikalar gibi siyasal nedenler oluşturmaktadır (Sugözü, 2010:23-50).

Kayıt dışı ekonominin büyümeyi pozitif ya da negatif yönde etkilediği yönünde tam bir anlaşma bulunmamaktadır. Bazı yazarlar kayıt dışılığın ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki meydana getirdiğine yönelik bulgular elde ederken bazıları negatif bir etki olduğunu tespit etmişlerdir. Gelişmekte olan ülkelerde kayıt dışı ekonominin %1 puan artması durumunda kayıtlı ekonominin %5 küçüleceği yani negatif bir ilişki olduğu öne sürülürken, gelişmiş ülkelerde kayıt dışı ekonomi %1 arttığında kayıtlı ekonominin %8-10 civarında büyüyeceği yani pozitif bir etkinin meydana geleceği öne sürülmektedir (Kızılot ve Çomaklı, 2004:7). Belçika ekonomisi üzerine yapılmış olan bir çalışmada (Adam-Ginsburg, 1985:15-33), kayıt dışı sektörün büyümesi ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. Bazı çalışma sonuçlarına göre vergi gelirlerinin devlet tarafından etkin kullanılmaması dolayısıyla, özel kesim tarafından devletten kaçırılan kaynaklar daha etkin kullanılabilir (Işık-Acar, 2003:130). Bu görüş açısından kayıt dışı sektör, ekonomiye bir dinamizm ve girişimcilik ruhu kazandırabilir. Yeni piyasaların yaratılmasına, finansal kaynakların ve girişimciliğin artmasına yol açabilir (Baldemir vd., 2006:4).

Kayıt dışı ekonominin pozitif etkileri tartışmalı iken yapılmış çok sayıda çalışma negatif etkilerini tespit etmiştir. Bu çalışmalardan bazılarında kayıt dışı ekonomi, ekonomik göstergelerde ve kararlarda tutarsızlığa (Baldemir vd., 2006:11), vergi kaybına (Altuğ, 1999:259), haksız rekabete (Öğünç ve Yılmaz, 2000:5-6), kaynakların verimsiz kullanılmasına (Ercan, 2006:16), refah kaybına (Sugözü, 2010:65), toplumsal bozulmaya (Ekesan, 2010:1), bütçe açıklarına ve borçlanmaya sebep olmakta (Aktan, 2000:15), fason üretimi teşvik etmekte (T.C. Başbakanlık DPT, 2001:4), yabancı sermaye girişini engellemektedir (Fırat, 2004:1). Ayrıca kayıt dışı istihdam, sosyal sorunlara yol açmakta, çalışanları güvenlik ve sağlık imkanlarından yoksun bırakmaktadır. Kayıt dışı ekonominin büyük çoğunlukla olumsuz etkilere sahip olduğu görülmektedir.

Kayıt dışı ekonomiyi önlemeye yönelik genel teoriler ve politikalar hakkında da varılan sonuç, özetle, faizlerin düşürülmesi, vergi sisteminde reform yapılması, vergi yükünün daha adil dağıtılması, vergi yükünün azaltılması, dolaylı ve dolaysız vergilerin toplam vergiye oranlarının daha adil düzeye getirilmesi yani dolaylı vergilerin payının azaltılması, istihdam üzerindeki vergi ve prim baskısının azaltılması, vergi denetimlerinin düzenlenmesi ve vergi affı ve vergi istisnalarının kontrol altına alınması gerektiği yönündedir. Bu sonuçlar ekonomik ve mali anlamda alınması gereken tedbirleri ortaya koymaktadır. Hukuki ve idari anlamda ise, vergi mevzuatının düzenlenmesi, kurumlararası koordinasyonun sağlanması ve elektronik ticaret ile ilgili yasal mali önlemlerin alınması gerekmektedir. Ayrıca vergi bilincinin kazandırılması ve bu yönde eğitim gibi çalışmaların yapılması ve devletin saygınlığının tesis edilmesi de kayıt dışı ekonomiyi önlemek için alınması gereken sosyal politika tedbirlerini oluşturmaktadır. Ayrıca siyasal istikrarsızlığın önüne geçilmesi ve siyasal iktidarların güven tesis etmeleri de siyasetten beklenen önlemlerdir (Sugözü, 2010:75-113).

Kayıt dışı ekonominin tahmin yöntemleri ise doğrudan tahmin yöntemleri ve dolaylı tahmin yöntemleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Doğrudan yöntemlerde ilk olarak kayıt dışı ekonominin büyüklüğü hakkında ayrıntılı veri derlemek mümkün olmakta, hane halkı anketleri, işyeri anketleri, zaman kullanım anketleri, vergi anketleri ve diğer anketler kullanılmaktadır. İkinci bir doğrudan yaklaşım vergi gelirlerinin, vergi daireleri ve sosyal güvenlik kurumlarınca yapılan denetimine dayandırılır. Vergi dairelerine beyan edilen gelir ile belirli denetimler sonucu ölçülen gelir karşılaştırılarak kayıt dışı ekonomi tahmin edilmeye çalışılır. Ancak bu yöntemler, yanlış beyanlar dolayısıyla gerçek sonucu veremeyebilmektedirler.

Kayıt dışı ekonomiyi ölçmede genellikle dolaylı ölçme yöntemleri kullanılır. Bu yöntemlerde, kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesinde çeşitli yaklaşımlar uygulanmaktadır. Bunlar; Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) Yaklaşımı, İstihdam Yaklaşımı, Vergi İncelemeleri Yoluyla Ölçme Yaklaşımı, Parasalcı Yaklaşım ve Model Yaklaşımı'dır.

1. Literatür Taraması

Türkiye'de de kayıt dışı ekonominin boyutu ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Tablo 1'de kayıt dışı ekonomiyi ölçme yaklaşımlarından bazılarına göre Türkiye için hesaplanmış tahminlerin bir özeti yer almaktadır. Bu çalışmalarda çok farklı sonuçlar ortaya çıkmakla birlikte genel olarak incelendiğinde bir fikir vermektedir. Buna göre Türkiye'de kayıt dışı ekonominin oranı %50 civarındadır. Aşağıda bu çalışmaların bir özeti niteliğini taşıyan tablo yer almaktadır. Tablodaki sonuçlar ilgili çalışmalardan ve çeşitli kaynaklardan derlenmiştir.

Tablo 1. Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutu ile İlgili Tahminler

Araştırmacılar	Tahmin Yöntemleri	Yıl	GSMH'ya %'si	
D. Hakioglu	Parasalcı yaklaşım (Ekonometrik)	1984	137,80	
	Parasalcı yaklaşım (Ekonometrik)	1989	18,00	
T. Derdiyok	Parasalcı yaklaşım	1984	27,30	
	Vergi İncelemeleri Yaklaşımı	1989	46,94	
L. Koçoğlu	Duyarlık analizi	1987	19,60 - 26,50	
A.F. Özsoylu	GSMH yaklaşımı	1990	7,50	
	Parasalcı yaklaşım (Sabit Oran)	1990	11,50	
	Parasalcı yaklaşım (İşlem Hacmi)	1990	11,50	
Z. Kasnakoğlu	Parasalcı yaklaşım (Ekonometrik - Varsayımlardaki farklılıklara göre)	1990	7,75	
		1990	9,34	
		1990	7,24	
		1990	9,07	
T. Derdiyok	Vergi İncelemeleri Yaklaşımı (-Vergi inceleme -En düşük vergi oranı -Sıfır vergi oranı)	1991	40,40	
		1991	7,78	
		1991	26,20	
A. Temel A. Şimşek K. Yazıcı	Vergi İncelemeleri Yaklaşımı	1984-1991	8-45 16,40*	
		Parasalcı yaklaşım (Sabit Oran)	1970-1992	0-26
		Parasalcı yaklaşım (İşlem Hacmi)	1970-1992	0-26
		Parasalcı yaklaşım (Ekonometrik)	1975-1992	6-20
O. Altuğ	Kayıt Dışı Ücret Yaklaşımı	1992	35,00	
Y. Ilgın	Parasalcı yaklaşım (Ekonometrik)	1992	45,30 - 53,90	
	Nakit oranı	1993	54,30	
R. Yamak	Parasalcı yaklaşım (Ekonometrik)	1994	10,00	
Z. Kasnakoğlu	Nakit Oranı Ekonometrik	1997	30,00 - 61,00	
		1997	9,00 - 13,00	

* İlgili yıllar ortalaması. (Kaynak: Sugözü, 2010;133)

Kayıt dışı ekonominin vergi yükündeki artış ve azalışlara verdiği tepkinin simetrik yani aynı derecede olup olmadığı konusu, Giles, Werkneh ve Johnson (2001) tarafından Yeni Zelanda için, Christopoulos (2003) tarafından Yunanistan için ve Ay, Sugözü ve Köse (2005) tarafından Türkiye için incelenmiştir.

Yeni Zelanda için Giles, Werkneh ve Johnson (2001) tarafından yapılan çalışmadan elde edilen bulgular, vergi oranlarındaki bir artışın kayıt dışı ekonomiye verdiği tepkinin hızı ve büyüklüğünün vergi oranlarındaki azalışa verdiği tepki ile aynı olmadığını ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, vergi mükelleflerinin vergi artışlarına karşı tepki hızlarının fazla fakat vergi azalışlarında verecekleri tepkinin daha uzun dönemli olduğu belirtilmektedir.

Giles ve diğerleri tarafından yapılan çalışmada, kayıt dışı ekonomi artarken ve azalırken efektif vergi oranlarının gösterebileceği farklı tepki olasılıkları dikkate alınmıştır. Bu olasılıklar Yeni Zelanda verileri ile araştırılmış ve ekonometrik çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, her ne kadar bu bağlamda ne zaman

simetrisi ne de yol simetrisinden istatistiksel olarak önemli sapmalara delil olmasa da, vergi oranlarındaki yukarı ve aşağı doğru değişimlere bağlı esneklikler noktasında önemli farklılıkların olduğu saptanmıştır. Eğer diğer ekonomilerin durumuna örnek kabul edilirse, bu sonuçlar, çoğu ülkede kayıt dışı ekonominin büyümesi sorunu ile ilgili olarak maliye politikasının etkinliği için önemli anlamlara sahiptir. Özellikle, vergi erozyonunun, vergi oranlarındaki artışın sonucu olduğu ve böyle bir vergi artışının sonuçları, sonrasında gelen vergi düşüşleri ile bile telafi edilemeyeceği ortaya konmaktadır. Diğer taraftan bu ampirik sonuçların ikinci ileri sürdüğü sonuç, kayıt dışı ekonomide bir yılda meydana gelen artışı telafi etmek yani aynı oranda düşürmek, maliye politikalarındaki istikrarlı, organize ve dinamik çalışmalarla, muhtemelen dört veya beş yıllık bir dönemde ancak gerçekleştirilebilir.

Christopoulos'un (2003) yapmış olduğu çalışmaya göre Yunanistan'da vergi mükelleflerinin dolaylı vergi artışları için ve dolaylı vergi düşüşleri için benzer tepki gösterdikleri ortaya çıkmaktadır. Böylece, dolaylı vergi düştüğünde insanlar kayıt dışı ekonomiden ayrıldıkları kadar hızlı bir şekilde dolaylı vergi yükselirken de kayıt dışı ekonomiye aynı hızda yönelmektedirler. Aynı zamanda, bu sonuçlar pozitif ve negatif dolaysız vergi değişimleri için asimetri hipotezini desteklememektedir. Wald testi tekrardan katsayıların eşitliği hipotezini reddetmemektedir. Bunun anlamı ise vergi mükelleflerinin dolaysız vergi artışlarına ve dolaysız vergi düşüşlerine, benzer tepki verdikleridir. Böylece, Yunanistan ekonomisinde, vergi mükelleflerinin pozitif ve negatif dolaylı ve dolaysız vergi değişimlerine benzer tepki verdikleri ortaya çıkmıştır.

Vergi değişimlerine karşılık gelen bu simetri için çeşitli sebepler sıralanabilir. Yunanistan'da 1960 – 1997 döneminde dolaylı vergi katkısı toplam vergi gelirininde ortalama olarak %48,7'si olmuştur. Böylece dolaylı ve dolaysız vergi katkısı, artan hükümet harcamalarını vergi gelirleriyle karşılamak için neredeyse toplam vergi gelirine eşit olarak gerçekleşmiştir. Hem dolaylı hem de dolaysız vergi artarken mükellefler vergiden kaçmaya teşebbüs edebilirler. Bununla birlikte, dolaylı ve dolaysız vergi oranları kesilirken, eğer fark edilme korkusuna sahiplerse vergi mükellefleri bu ekstra geliri tutma güdüsüne sahip değillerdir. Dahası, Yunanistan'daki kuruluşlar dolaylı ve dolaysız vergi artışlarından kaçınmak için ve her iki vergi azaldığında birikmiş vergilerini ödemek için aynı hızda reaksiyon göstermektedirler.

Ay, Sugözü ve Köse (2005) tarafından yapılmış olan çalışmada, toplam vergi gelirlerinin GSMH'daki payında meydana gelen pozitif ve negatif mutlak değişimlerin kayıt dışı ekonomideki mutlak değişim üzerinde asimetric bir etkiye sahip olup olmadığı araştırılmıştır. 1968-2001 dönemi yıllık Türkiye zaman serisi verileri ile gerçekleştirilen ekonometrik analizlerden elde edilen ampirik bulgular simetri hipotezini destekleyen kanıtlar vermiştir. Türkiye ekonomisinde toplam vergi gelirlerinin GSMH'daki payında meydana gelen pozitif mutlak değişim karşısında mükelleflerin kayıt dışı ekonomiye yönelimleri artmakta iken, bu değişim negatif olduğunda söz konusu eğilim azalmaktadır. Çalışmadan elde edilen bulgular, bu eğilimin simetric bir yapıya sahip olduğunu ve dolayısıyla vergi yükü arttığında mükelleflerin kayıt dışı ekonomiye yöneldikleri hızda vergi düştüğünde kayıt dışı ekonomiden uzaklaştıklarını göstermiştir. Bununla birlikte, enflasyon oranı uzun dönemde kayıt dışı ekonomiye yönelişi besleyen bir olgu olarak gözükmemektedir. Kayıt dışı ekonominin yoğun bir şekilde yaşandığı ülkelerde en önemli ekonomik sorunlardan birisi de enflasyondur çünkü enflasyon mükelleflerin fiktif karlarının da vergilendirilmesine sebep olur. Özellikle artan oranlı gelir vergisi yapısına sahip olan ülkelerde gelir dilimi kaymasıyla mükellefler reel gelirleri artmasa da daha üst bir gelir dilimine kayarak vergi yükleri hızlı bir artış trendine girer. Bu durum da mükelleflerin bazı kazançlarının vergi idaresinden gizlenmesi sonucunu doğurur. Bu durum, sadece vergi yükündeki azalma ile kayıt dışı ekonominin önüne geçilemeyeceğini aynı zamanda vergide adaletli bir sistemin gerekli olduğunu ve enflasyon gibi diğer ekonomik sorunların da kayıt dışı ekonomiyi etkilediğini ortaya koymuştur.

Vergi yükündeki değişimlerle kayıt dışı ekonomi arasında asimetri hipotezlerini inceleyen çalışmaların dışında da yine birçok çalışma yapılmıştır. Kayıt dışı ekonomik faaliyetler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünü tespit etmek amacıyla yapılan çalışmalarda birbirine benzer sonuçlar elde edilmiştir. Giles (1999) kayıtlı ekonomideki iş çevrimleri ile kayıt dışı ekonomideki iş çevrimleri arasındaki ilişkiyi incelemiş ve yaptığı Granger nedensellik testi ile kayıtlı ekonomiden kayıt dışı ekonomiye doğru bir nedensellik ilişkisi bulmuştur. Giles, Tedds ve Werkneh (1999) ise Kanada'nın kayıtlı ve kayıt dışı ekonomik aktiviteler

arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapmış oldukları Granger nedensellik testi sonucunda kayıtlı ekonomiden kayıt dışı ekonomiye doğru bir nedensellik ilişkisi bulmuşlardır.

Akalın ve Kesikoğlu 2007 yılında yapılmış bir çalışmada, Türkiye'de kayıt dışı ekonomi ile büyüme arasındaki ilişki Granger Nedensellik testine göre test edilmiş; kayıt dışı ekonomiden büyümeye yönelik bir nedensellik ilişkisi olduğu gözlenmiştir. Kayıt dışı ekonominin büyüme üzerindeki etkisini ortaya koyabilmek amacıyla yapılan regresyon analizinde kayıt dışı ekonominin büyüme üzerinde pozitif bir etki meydana getirdiği görülmüştür. Bu sonuç, kayıt dışı ekonominin büyüme üzerinde pozitif yönlü bir etki meydana getirdiği şeklindeki teorik çerçeveyi destekler niteliktedir. Bu da ele alınan dönem içerisinde Türkiye'de yüksek kayıt dışı faaliyetlerin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki meydana getirdiğini göstermektedir.

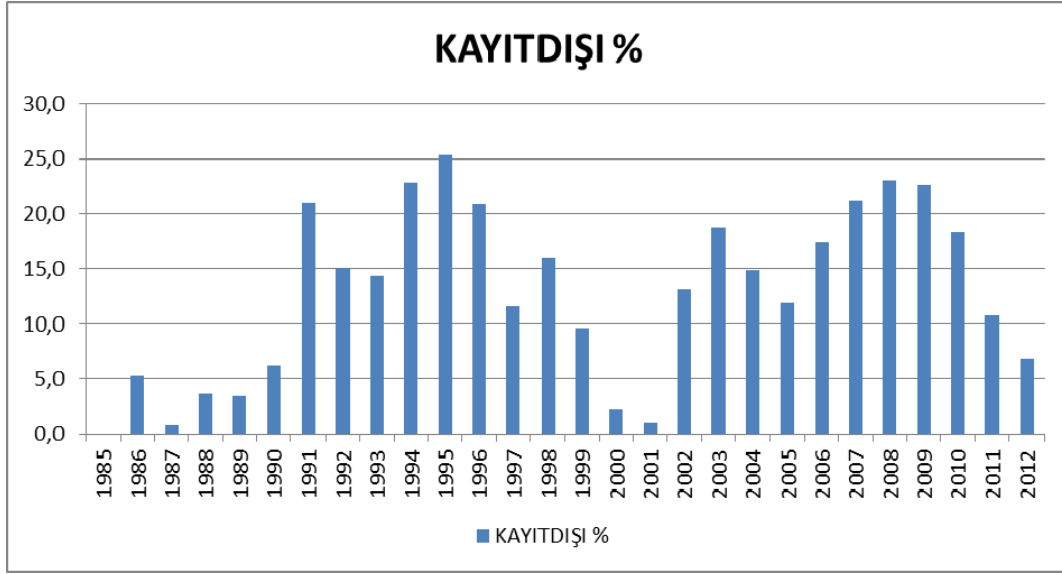
Baldemir (2006), Türkiye'de 1980-2002 dönemi için Mimic model kullanarak yapmış oldukları çalışmada, faiz oranları, vergi gelirleri, TEFE, dışa açıklık göstergesi ve vergi yükü değişkenlerinin kayıtdışı ekonomi üzerinde pozitif etkiler meydana getirdiğini, buna karşılık işsizlik oranı değişkeninin ise negatif bir etki meydana getirdiği sonucuna ulaşmışlardır.

Yurdakul'un (2008) yapmış olduğu analiz sonucuna göre, ekonomik faktörler olarak Gayri Safi Milli Hasıla'daki yüzde artış ve sabit sermaye yatırımlarının GSMH'ya oranı kayıt dışı ekonomi üzerinde etkilidir. Mali faktörler olarak da, katma değer vergisinin vergi gelirleri içindeki payı ve vergi yükünün kayıt dışı ekonomi üzerinde etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Nüfus artış oranı ve işsizlik oranı değişkenlerinin kayıt dışı ekonomi üzerinde arttırıcı birer etkileri olmalarına rağmen, katsayıları anlamlı bulunamamıştır. Aynı şekilde kriz dönemlerinin de kayıt dışı ekonomi üzerinde bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Kayıt dışı ekonomiyi ortaya çıkaran en önemli nedenlerin başında vergilendirme ile ilgili sorunlar gelmektedir. Vergi oranları ile kayıt dışı ekonomi arasında doğru yönlü bir ilişki vardır. Özellikle vergi yükü payının yüksekliği kayıt dışılığın varoluşunun ve artışının temel nedenlerinden biridir. Türkiye'de vergi yükünün fazla olması sonucunda kayıt altına alınamayan vergi dışı faaliyetler de artmaktadır. Bu çalışmada da, vergi yükü, kayıt dışı ekonomi üzerinde arttırıcı bir etki yaratmıştır. Çalışmada kayıt dışı ekonomiyi etkileyen diğer bir faktörde, katma değer vergisinin vergi gelirleri içindeki payıdır. Katma değer vergisinin vergi gelirleri içindeki payının artması, kayıt dışı ekonomiyi arttırmaktadır.

2. Veri Tanımlaması

Bu çalışmada 1985 – 2012 dönemini kapsayan yıllık zaman serisi verileri ile vergi yükündeki, enflasyondaki ve vergi aflarındaki gelişmelerin Türkiye'deki kayıt dışı ekonomi üzerindeki etkileri ekonometrik boyutta araştırılmıştır.

Bu çalışmada, kayıt dışı ekonomi (KDE) verisi genişletilmiş parasal oran yöntemine göre hesaplanmıştır. Bu değişkenin alınmasının sebebi parasal oran yöntemlerine göre yapılan hesaplamalar içerisinde genişletilmiş parasal oran yönteminin kayıt dışı ekonomiyi hesaplarken nakit işlemler yanında vadesiz mevduat hesaplarını da modele katarak kayıt dışılığı hesaplamasıdır. Vergi yükü (Toplam vergi gelirleri/GSYİH), Maliye Bakanlığı verilerinden, Tüketici Eşya Fiyat Endeksine dayalı olarak hesaplanan enflasyon verileri ise Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) veri tabanından temin edilmiştir. Vergi afları ise “vergi affı anlamına gelen” vergi kanunlarının yürürlüğe girdiği yıllar için 1 (bir) diğer dönemlerde 0 (sıfır) değerini alan kukla değişken olarak tanımlanmıştır. Parasalci yaklaşım ile elde edilen kayıt dışı verilerinin grafik gösterimi aşağıda verilmiştir.

Şekil 1. 1985-2012 Yılları Arasında Türkiye’de Kayıt dışı Ekonominin GSYİH içindeki Payı (%)

Şekil 1’de kayıt dışı ekonominin değerlerine bakıldığında 90’lı yılların başından itibaren artış gösterdiği görülmüştür. Özellikle 90’lı yılların ortalarında bu oranın milli gelir içindeki payının %25 seviyelerine yaklaştığı görülmüştür. 90’lı yıllarında ortalarından itibaren kısmen azalma söz konusu olmuştur. 2001 krizi ve öncesi dönemlerde ise bu oran azalma içine girmiştir. Fakat güçlü ekonomiye geçiş strateji ile birlikte (2002) kayıt dışı ekonomide de belli bir artış olduğu gözlemlenmiştir. Ama son dönemlerde kayıt dışı ekonomi ile mücadele edilmesi ile bu oranda bir düşme görülmeye başlanmıştır.

3. Ekonometrik Metodoloji

Bu çalışmada, 1985 – 2012 dönemlerini kapsayan yıllık verilerle, kayıt dışı ekonomi (KDE) ile vergi yükü (VY), enflasyon (ENF) ve vergi afları (AF) arasındaki ilişkiler regresyon denklemi ve nedensellik testi ile ele alınmıştır. Öncelikle çalışma kapsamında yer alan değişkenlerin durağan olup olmadığı ADF birim kök testi ile araştırılmıştır. Serilerin durağanlığının belirlenmesinden sonra, kayıt dışı ekonomi ile vergi yükü ve enflasyon arasındaki uzun dönemli ilişkiler çoklu regresyon denklemi yardımı ile tespit edilmiştir. Son olarak, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkiler Granger Nedensellik Testi yardımıyla test edilmiştir.

Birim kök testi için, öncelikle ADF regresyon eşitliğinde bağımlı değişkenlere ait gecikme yapısının belirlenmesi gerekmektedir. Gecikme uzunluğunun belirlenmesi için serilerin maksimum altı gecikmeli değerleri ile oluşturulan ADF regresyon eşitliklerinden elde edilen Akaike Bilgi Kriteri (AIC) değerleri tespit edilmiştir. Bu değerlere ait sonuçlar, her değişken için Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Verilere Ait Birim Kök Testi

	Uygun Gecikme Sayısı	ADF Değeri	Mc Kinnon Kritik değeri (%1)	Mc Kinnon Kritik değeri (%5)	Mc Kinnon Kritik değeri (%10)
Kayıt Dışı	1	-2,515	-3,711	-2,981	-2,629
Vergi Yükü	0	-0,593	3,699	-2,976	-2,627
Enflasyon	1	-0,750	-3,711	-2,981	-2,629
ΔKayıt dışı	1	-4,311	-3,724	-2,986	-2,632
ΔVergi Yükü	0	-4,811	-3,711	-2,981	-2,629
ΔEnflasyon	0	-7,494	-3,711	-2,981	-2,629

Δ Birinci Dereceden Farkı gösterir.

Tablo 2’de görüleceği üzere, ADF regresyon eşitliğinde yalın halde değişkenlerden vergi yükü için uygun gecikme uzunluğu sıfır iken enflasyon ve kayıt dışı için uygun gecikme bir olarak belirlenmiştir. Bu gecikmeler ele alındığında, her üç verinin de yalın değerlerinde durağan olmadığı yani birim kök içerdiği

görülmektedir. Durağan olmayan bu serilerin birinci sıra farklarının alınması durumunda elde edilen değerlerde birim kök içermediği yani durağanlaştığı görülmektedir. Bu sonuçla birlikte bütün serilerin birinci dereceden eşbütünleşik olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple kayıt dışı ekonomi ile diğer veriler arasındaki ilişkiyi gösteren uzun ve kısa dönem regresyon denklemleri sırası ile aşağıda verilmiştir. Modelde vergi afları gecikmeli olarak ele alınmıştır. Bunun sebebi, vergi affı beklentisinin vergi affı gerçekleştiği dönemde değil, önceki dönemlerde ortaya çıkmasındandır.

$$KDE_t = 2,12 + 0,46VY_t + 0,04ENF_t - 1,43AF_{t-1} \quad (\text{Model 1})$$

$$\Delta KDE_t = 1,32 + 2,98\Delta VY_t + 0,02\Delta ENF_t + 1,89AF_{t-1} - 0,28e_{t-1} \quad (\text{Model 2})$$

Model 1'e göre, uzun dönem kayıt dışı ekonomiyi etkileyen tüm değişkenlerin anlamsız olduğu ortaya çıkmıştır. Aynı dereceden eşbütünleşik olan serilerde hata düzeltme modelinin uygulanmış olduğu Model 2'de ise; Kayıt dışı ekonomiyi anlamlı bir şekilde etkileyen değişkenin sadece vergi yükü olduğu ortaya çıkmıştır. Vergi yükü ile kayıt dışı ekonomi arasındaki etkileşimin yönü ise pozitif şekilde olmuştur. Enflasyon oranları ve vergi affı ise kayıt dışı ekonomiyi pozitif yönde etkilemesine rağmen katsayılarının anlamlı olmadığı görülmüştür. Ayrıca uzun dönem ile kısa dönem arasındaki ilişkiyi ortaya koyan hata teriminin gecikmesi ise negatif ve anlamlı olarak elde edilmiştir. Buna göre; dışsal şoklar ile kayıt dışı ekonomi dengesizliklerinin yaklaşık olarak 3,5 yıllık bir dönemde ortadan kalktığı ve değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu ortaya çıkmıştır.

Granger nedensellik testine geçmeden önce, otoregresif modele ait gecikmenin belirlenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Akaike bilgi kriter değerine göre, değişkenler arasındaki ikili VAR analizinde en uygun gecikme katsayısı elde edilmiştir. Bu gecikme sayısına göre elde edilen nedensellik testi sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3. Değişkenler Arasındaki Granger Nedensellik Testi Sonuçları

	F- değeri	p değeri	Sonuç*
Δ Vergi Yükü- Δ Kayıt Dışı Ekonominin nedeni değildir.	3,032	0,096	RET
Δ Kayıt Dışı Ekonomi - Δ Vergi Yükünün nedeni değildir.	0,485	0,493	KABUL
Δ Enflasyon - Δ Kayıt Dışı Ekonominin nedeni değildir.	1,419	0,246	KABUL
Δ Kayıt Dışı Ekonomi - Δ Enflasyonun nedeni değildir.	0,503	0,485	KABUL
Δ Vergi Yükü - Δ Enflasyonun nedeni değildir.	0,048	0,827	KABUL
Δ Enflasyon - Δ Vergi Yükünün nedeni değildir.	14,239	0,001	RET

* Sonuçlar (H_0): Esas Hipoteze göre yapılmıştır.

Dönem itibari ile yapılmış olan nedensellik analizinde, 1985 – 2012 yılları arasında vergi yükü değerlerinden kayıt dışı ekonomiye doğru tek taraflı bir nedensellik ilişkisinin olduğu %10 anlamlılık düzeyinde görülmektedir. Bunun dışında enflasyon oranlarındaki değişmeden vergi yüküne doğru tek taraflı bir nedenselliğin %1 ve %5 anlamlılık düzeylerinde söz konusu olduğu da ortaya çıkmıştır. Bütün bu sonuçlar varyans ayrıştırması testinde de doğrulanmaktadır. Bu Teste göre, kayıt dışının en önemli belirleyicisi vergi yükü olarak görülmekte ve dönemler itibari ile kayıt dışındaki değişimin yaklaşık olarak %34'üne yakını vergi yükü ile açıklanmaktadır. Ayrıca vergi yükünün en önemli belirleyicisi ise enflasyon olarak görülmekte ve vergi yükündeki değişmelerin yaklaşık %35'i enflasyon ile açıklanmaktadır.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Kayıt dışı ekonomi son dönemlerde en önemli ekonomik problemlerden birisi haline gelmiştir. Ülkeler açısından bakıldığında kayıt dışılığın sebepleri farklılık göstermektedir. Bu farklılıklara rağmen kayıt dışılığın en önemli sebepleri arasında vergi yükünün fazlalığı, enflasyon ekonomik istikrarsızlık ve krizler gibi ekonomik ve mali olduğu ortaya çıkmaktadır. Ekonomik nedenlerin dışında ise siyasal karmaşıklık ve hukuki mevzuatların eksikliği de önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye'nin 1985-2012 yılları arasında vergi yükü, enflasyon ve vergi affındaki beklentilerin kayıt dışı ekonomiyi etkilemesi ele alınmıştır. Zaman serisi olarak ifade edilen kayıt dışı, vergi yükü ve enflasyon verilerine ait birim kök testi yani durağanlık araştırılması yapılmıştır. Yalın değerlerinde durağan olmayan bu serilerin tamamı birinci dereceden farklarında durağanlaştırılmıştır. Ayrıca vergi affı beklentisi ise modele kukla değişken olarak alınmıştır. Vergi affının olduğu dönemler bir diğer dönemler

ise sıfır olarak kabul edilmiş ve modele gecikmeli olarak dâhil edilmiştir. Uzun dönemli ilişkiyi ortaya koyan regresyon denklemi sonucunda değişkenlerin katsayılarının tamamının anlamsız olduğu ortaya konulmuştur. Birinci dereceden eşbütünlük olan bu seriler yardımı ile yapılan hata düzeltme modelinde vergi yükü verisinin kayıt dışı ekonomiyi pozitif yönde etkilediği ve bu katsayının anlamlı olduğu ortaya çıkmıştır. Diğer değişkenlerden birisi olan enflasyon oranı ile kayıt dışı ekonomi arasında pozitif yönlü bir ilişki olmasına rağmen, bu katsayının anlamlı olmadığı görülmüştür. Ayrıca Vergi affı beklentisi ile kayıt dışı arasındaki ilişki pozitif yönlü ve anlamsız olarak karşımıza çıkmıştır. Değişkenler arasındaki ikili ilişkiyi ortaya koymak için yapılan nedensellik testi sonucunda; vergi yüklerinden kayıt dışı ekonomiye doğru tek taraflı bir nedenselliğin olduğu %10 anlamlılık düzeyinde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte enflasyonun vergi yükünü etkilediği yönündeki nedensellik ilişkisi de tek taraflı olarak anlam ifade etmektedir.

Bu bağlamda, çalışmadan elde edilen sonuçların en önemlisi vergi yükü ile kayıt dışılık arasındaki ilişkinin pozitif yönde ve önemli olması şeklinde olmuştur. Bu sonuca göre vergi yükünde meydana gelecek azalışlar kayıt dışılığı ortadan kaldıracı nedenlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar

- ACAR, Fatih (2005), “*Kayıtdışı Ekonomiyle Mücadelede Gelinek Nokta ve Yapılması Gerekenler*”, http://muhasabenet.net/makale_fatih_acar_kayit%20disi%20ekonomiyle%20mucadele.html
- ACAR, M., IŞIK, N (2003) “*Kayıtdışı Ekonomi: Ölçme Yöntemleri, Boyutları, Yarar ve Zararları Üzerine Bir Değerlendirme*” Erciyes Üniv. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Temmuz-Aralık, Sayı 21, 117-136.
- ADAM, M. C. ve V. GİNSBURGH (1985) “*The Effects of Irregular Markets on Macroeconomic Policy: Some Estimates for Belgium*”, European Economic Review, 29(1), 15–33
- AKALIN, Gülsüm, Ferdi Kesikoğlu (2007), “*Türkiye’de Kayıt dışı Ekonomi ve Büyüme İlişkisi*”, ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 5, 71-87
- AKTAN, Coşkun Can (2000), **Vergi Dışı Piyasa Ekonomisi**, TOSYÖV Yayınları, Ankara, <http://www.canaktan.org/ekonomi/kamu_maliyesi/vergi-disi/olcme.htm>, 07.12.2003
- ALTUĞ, Osman (1999), **Kayıtdışı Ekonomi**, Türkmen Kitabevi, İstanbul.
- AY, Ahmet, İbrahim Halil SUGÖZÜ, Nezir KÖSE (2005), “*Vergi Yükündeki Değişmelerin Kayıt Dışı Ekonomiye Etkisinin Simetrikliği Üzerine Bir İnceleme: Türkiye Örneği (1968–2001)*”, İktisat İşletme ve Finans Dergisi, Yıl.20, Sayı:233, Ağustos, 52–64
- AYDEMİR, Şinasi(1995), **Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi**, Hesap Uzmanları Kurulu Yayınları, İstanbul
- BALDEMİR, Ercan, F.Gökalp, M.Avcı (2006), “*Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Mimic Model İle Tabminlenmesi*”, SDÜ, İİBF Dergisi, 1-14.
- BOZDOĞANOĞLU, Burçin(2006), “*Gelişmekte Olan Ülkeler ve Vergi Politikalarına Kısa Bakış*”, <http://www.muhasabetr.com/yazarlarimiz/burcin/03.asp>, 26.06.2006
- CHRISTOPOULOS, Dimitris K.(2003), “*Does Underground Economy Respond Symmetrically to Tax Changes? Evidence from Greece*,” *Economic Modelling*, Elsevier, Vol. 20(3), May, 563–570
- ÇETİNTAŞ, Hakan, Hasan VERGİL(2003), “*Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Tabmini*”, Doğuş Üniversitesi Dergisi, Cilt:4, Sayı:1, 15-30
- DEMİRCAN, Esra Siverekli(2004), “*Türkiye’de Vergi Politikalarının Siyasi Analizi: Siyasi Değişimin Vergi Kayıp ve Kaçaklarına Etkisi Üzerine Bir İnceleme*”, 19. Türkiye Maliye Sempozyumu, 10-14 Mayıs, Antalya
- DERDİYOK, Türkmen(1993), “*Türkiye’nin Kayıt Dışı Ekonomisinin Tabmini*”, Türkiye İktisat Dergisi, Mayıs, 54–63
- DOĞAN, Hasan(1999), “*Vergiciliğimiz Vergi Güvenliği Önlemlerinden Bir Bir Yoksun Bırakılıyor Kayıt Dışı Çalışanlar Gene Kazandı, Vergi Gene Üreten, Çalışan Yasalara Uyan Kimseler Üzerine*”, Vergi Dünyası, Sayı:217, Eylül, 3–16
- DOĞRUSÖZ, A. Bumin(2003), “*Kayıtdışı ile Mücadele Konusunda Bazı Düşünceler*”, Dünya Gazetesi, 17.11.2003.
- DOĞRUSÖZ, A. Bumin(2004), “*Kayıt Dışı Ekonomi ile Mücadele Açısından Vergi Hukuku Özel Hukuk İlişkilerine Bakış*”, 19. Türkiye Maliye Sempozyumu, Antalya, 10-14 Mayıs, 158-176

- EKESAN, Nur(2006), “*Kayıtdışı Ekonomi, Nereye Kadar?*”, http://www.turktrade.org.tr/durum/durum_ocak_2006/nurekesan.html, 01.01.2006
- ERTEK, Tümay(1996), **Ekonometriye Giriş**, Beta Yayınları, 2. Baskı, İstanbul
- FIRAT, Ebru (2004), “*Sektörlerin Kayıt dışı Lig?*”, http://www.capital.com.tr/haber.aspx?HBR_KOD=1628, 01.11.2004.
- GILES, D. E. A., T. G. WERKNETT, J. B. JOHNSON(1999), “*Asymmetric responses of the Underground Economy to Tax Changes: Evidence from New Zealand Data*”, Econometrics Working Paper, EWP 9911, Department Economics, University of Victoria
- GÖKBUNAR, Ali Rıza(1997), “*Türk Vergi Sisteminde Reform Gereği?*”, Prof. Dr. Nezih SÖNMEZ’e Armağan, İzmir, 301–324
- ILGIN, Yılmaz(2002), “**Kayıt Dışı Ekonomiye Tahmin Yöntemleri ve Türkiye’de Durum**”, Planlama Dergisi 42. Yıl Özel Sayısı, DPT Yay., 145–156 <http://ekutup.dpt.gov.tr/planlama/42nciyil/ilginy/kayıtdis.pdf>, 01.01.2004
- KAYA, Muammer(2004), “**Kayıt Dışı Ekonomi ve Kayıt Dışı İstihdam**”, <http://turk.internet.com>.
- KIZILOĞLU, Şükrü, Şafak Ertan Çomaklı (2004), “*Vergi Kayıp ve Kaçaklarının Kayıtdışı Ekonomi İlişkisi ve Boyutlarının Mevzuat Açısından Değerlendirilmesi?*”, 19. Maliye Sempozyumu, Türkiye’de Vergi Kayıp ve Kaçakları ve Önlenmesi Yolları, Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını, Mayıs
- KOBAN, Emine(1998), “*Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi Sorunu ve Önlenmesinde Vergi Denetiminin Rolü?*”, Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt:16 Sayı:3, Ekim
- MAVRAL, Ülker(2001), **Karapara Kayıtdışı Ekonomi İlişkisi ve Türkiye’ye Yansımaları**, Vergi Denetmenleri Derneği, Ankara.
- ÖĞÜNÇ, Yılmaz; YILMAZ, G (2000) “*Estimating the underground Economy in Turkey?*”, CBRT Research Department Discussion Paper.
- SARILI, Mustafa Ali(2002), “*Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları, Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Tedbirler?*”, Bankacılar Dergisi, Sayı 41,32–50
- SUGÖZÜ, İbrahim Halil (2010), “*Kayıt Dışı Ekonomi ve Türkiye?*” Nobel yayın Dağıtım, Ankara.
- T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı(2002), *Vergi Politikalarının Üretim ve İhracata Etkileri*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Yayınları, Sayı:11,
- T.C. Başbakanlık DPT(2001), **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), Kayıtdışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, DPT Yayınları, Ankara
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı(2004), **Kayıt Dışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı**, Genel Yayın No: 116, Ankara.